

Мирошнеченко А. В. Гендерна соціалізація як процес формування гендерної ідентичності особистості / А. В. Мирошнеченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 985.— Сер.: Психологія. / за ред. О. Ф. Іванової. – Вип. 48. – Харків: ХНУ, 2011. – С. 103-107.

УДК 305:316.614: [159.923.2]

А.В. Мирошнеченко (м. Полтава)

ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

А.В. Мирошнеченко
аспірантка кафедри психології
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова
Наукова керівниця – кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Н.В. Андріяшина

Ключові слова: соціалізація, гендерна соціалізація, гендерна ідентичність, ідентифікація, гендерна роль, диференціальне підсилення, наслідування, гендерні стереотипи, гендерно–рольовий конфлікт.

Ключевые слова: социализация, гендерная социализация, гендерная идентичность, идентификация, гендерная роль, дифференциальное усиление, подражание, гендерные стереотипы, гендерно–ролевой конфликт.

Key words: socialization, gender socialization, gender identity, authentication, gender role, differential strengthening, imitation, gender stereotypes, conflict of gender role.

Анотація

На основі теоретичного аналізу в статті представлені основні підходи та наукові погляди до визначення понять соціалізації, гендерної соціалізації як процесу формування гендерної ідентичності особистості. Проаналізовані феноменологічні аспекти гендерної соціалізації, її структура, стадії, психологічні механізми. Описані

соціальні чинники цього процесу, такі як сім'я, школа, література, ЗМІ. Розкривається роль гендерних стереотипів і соціальних очікувань в реалізації гендерної поведінки і самореалізації особистості.

Аннотация

На основе теоретического анализа в статье представлены основные подходы и научные мнения к определению понятий социализации, гендерной социализации как процесса формирования гендерной идентичности личности. Проанализированы феноменологические аспекты гендерной социализации, ее структура, стадии, психологические механизмы. Описаны социальные факторы этого процесса, такие как семья, школа, литература, СМИ. Раскрывается роль гендерных стереотипов и социальных ожиданий в реализации гендерного поведения и самореализации личности.

Annotation

The major approaches and scientific opinions to the determination of the concepts of socialization and gender socialization as a process of forming of personal gender identity on the basis of theoretical analysis are presented in the article. The phenomenon aspects of gender socialization, its structure, stages, psychological mechanisms, are analysed. The social factors of this process such as family, school, literature, MASS-MEDIA are described. The role of gender stereotypes and social expectations in realization of gender behavior and self-realization of person opens up .

Постановка проблеми. Процес розвитку особистості як представника певної статі, відбувається в контексті досить важливого для її життя процесу, який називається соціалізацією. Статева належність — це перша категорія, в якій дитина усвідомлює своє «Я» та інших людей в ході соціалізації. Усвідомлення власної статевої належності і становлення гендерної ідентичності людини — один із напрямків її соціалізації. Саме соціалізація, виступаючи як осягнення в процесі взаємодії з оточенням прямих (виражених в законах, нормах), і непрямих (неявних, безсвідомо засвоєних із казок, пісень, жестів і т.д.) вимог культури щодо людей з різною статтю — дає

можливість вирішити проблему гендера взагалі та гендерної ідентичності зокрема. Узагальнюючи, можна сказати, що процес гендерної соціалізації відбувається як формування у людини образу Я, де перше місце посідає гендерне Я.

Актуальність дослідження проблеми гендерної соціалізації полягає у важливості даного питання для змісту освіти та виховання, які в свою чергу закладають фундамент неупередженого ставлення до особистості незалежно від її статі. Розв'язання проблеми формування гендерної ідентичності як основної задачі соціалізації статі дає можливість особистості позбутися внутрішніх конфліктів, краще адаптуватись до соціального середовища, сформувати адекватні стосунки з батьками, однолітками як своєї, так і протилежної статі. Якщо ж людині не вдається справитись із цією задачею, то вона відчуває тривогу, не отримує соціального схвалення і не здатна функціонувати як зріла особистість.

Аналіз стану наукової розробки проблеми гендерної соціалізації в психологічній літературі свідчить про існування суперечностей між сучасними процесами демократизації суспільного життя та неспроможністю сім'ї, школи, ЗМІ, відповідати на розширення поінформованості дітей впровадженням нових освітньо-виховних технологій, гендерного підходу в освіті. Такий стан практики процесу освіти привертає увагу науковців до розв'язання теоретико-методологічних та методичних проблем гендерної соціалізації в рамках різних напрямків психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відзначено вище, на сьогодні проблеми, пов'язані з гендерною соціалізацією є досить актуальними. Для психолого-педагогічних досліджень особливого значення набувають роботи, присвячені різним аспектам гендерної ідентичності та соціалізації. Це дослідження Ш.Берн, С.Бовуар, С.Бем, Т.Бендас, О.Воронина, І.Грабської, О.Здравомислової, М.Кімела, І.Кльоциної, Л.Малес, Н.Дж. Смелзера, О.Ярської-Смирнової та ін. Окрім наукових праць, які всебічно розкривають проблеми гендерної соціалізації (І.С.Кльоцина, О.І. Ключко), існують дослідження, присвячені більш конкретним аспектам даної проблеми. Так, вивчена проблема засвоєння і відтворення гендерних ролей (В.В. Абраменкова, Ю. Є. Альошина, А.С. Волович, Ю.Є. Гусева), є роботи, присвячені гендерній соціалізації в системі освіти (Ю.Є. Гусева, А.В. Смирнова,

Л.Г. Шалаева, О.Р. Ярская-Смирнова), часто автори звертаються до вивчення питання ЗМІ як інституту гендерної соціалізації (Н.І. Ажгіхіна, А. Альчук, Ю.Е. Гусева, Є. Здравомислова, Є. Герасимова, Г. Ротаєнко). Вітчизняні та зарубіжні вчені в рамках соціально-психологічного напрямку досліджують соціокультурний аспект процесу гендерної соціалізації (Ш. Берн, Д.М. Ісаєв, В.Ю. Каган, Я.Л. Коломинський, І.С. Кон, М.Х. Мелтсас, Т.А. Репіна та ін.). Сучасні дослідження фундаментальних і прикладних проблем психології статі стосуються питань соціалізації статі як фактору розвитку Я-концепції особистості (Т.В. Говорун); становлення гендерної ідентичності в дитячому віці (О.М. Кікінежді); вивчення особливостей статевої соціалізації підлітків (В.Г. Романова, В.В. Москаленко); визначення ролі соціально-психологічних чинників становлення статевої ідентифікації підлітків (Н.М. Городнова); формування гендерної ідентичності студенток педагогічного коледжу (Т.В. Кубриченко), формування статевої ідентичності у дітей старшого дошкільного віку (О.І. Іванова, А.М. Щетиніна).

Мета статті: на основі теоретичного аналізу дослідити зміст, структуру, фактори, стадії та психологічні механізми гендерної соціалізації як процесу формування гендерної ідентичності особистості.

Основний матеріал теоретичного аналізу дослідження. Поняття «соціалізація» є одним із центральних понять таких дисциплін, як соціологія, психологія, політологія. І хоча кожна з них вкладає в це поняття особливий зміст, в цілому можна сказати, що під соціалізацією розуміється сукупність всіх соціальних процесів, завдяки яким індивід засвоює соціальний досвід і в результаті спілкування і діяльності набуває певних норм і цінностей, що дозволяє йому функціонувати в якості члена суспільства.

В.В. Козлов і Н.А. Шухова відзначають, що гендерна соціалізація є однією з найменш досліджених проблем через низку причин. По-перше, складність вивчення процесів гендерної соціалізації пов'язана з біосоціальною природою гендера і, отже, вимагає міждисциплінарного біолого-психолого-соціологічного підходу. По-друге,

гендерологія як відносно самостійна галузь наукового знання з'явилася тільки в 1970-х рр. По-третє, до цих пір не склалася методологія дослідження даного феномену [8].

Якщо соціалізація – це процес засвоєння соціальних норм, правил, особливостей поведінки, то відповідно гендерна соціалізація є процесом засвоєння норм, правил поведінки, установок, що відповідають культурним уявленням про ролі, положення і покликання чоловіка і жінки в суспільстві [6; 9].

Г.М. Андреева розглядає соціалізацію як двосторонній процес і виділяє два основні аспекти соціалізації: присвоєння (процес засвоєння соціального досвіду, тобто вплив середовища на індивіда) і опредметнення (процес відтворення соціального досвіду, тобто вплив людини на середовище) [1]. В рамках гендерної соціалізації під присвоєнням мається на увазі, що дитина з самого початку засвоює, що означає бути хлопчиком і дівчинкою, чоловіком і жінкою. Тобто відбувається засвоєння соціально прийнятних моделей поведінки, які в даному суспільстві розглядаються як чоловічі і жіночі. Таким чином, суспільство впливає на людину, пропонуючи їй для відтворення жорсткі статево типізовані моделі поведінки. Засвоївши ці моделі поведінки, людина відтворює їх на практиці [6; 9].

П.П. Горностай визначає гендерно-рольову соціалізацію як засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань до цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, що відповідають гендерним ролям [5].

Основою гендерної соціалізації є гендерні стереотипи. Вони допомагають підтримувати існування гендерних ролей, норм, моделей поведінки і мислення, прийнятих в культурі. Тому гендерна соціалізація — це процес засвоєння індивідом культурної системи гендера, своєрідне соціокультурне конструювання відмінностей між чоловіками і жінками того суспільства, в якому він живе [8].

Соціальні психологи також використовують термін «диференційована соціалізація», підкреслюючи цим, що в процесі соціалізації чоловіки і жінки формуються в різних соціально-психологічних умовах. Зміст гендерної соціалізації розкривається через дві взаємопов'язані сторони: а) засвоєння прийнятих моделей поведінки чоловіків і жінок, відносин, норм, цінностей і гендерних стереотипів; б)

вплив суспільства, соціального середовища на індивіда з метою засвоєння ним певних стандартів поведінки, що є соціально прийнятними для людей тієї ж статі. Засвоюються, перш за все, колективні норми, які стають частиною особистості і підсвідомо визначають її поведінку [8; 9].

В процесі гендерної соціалізації індивід засвоює, перш за все, колективні, загально визнані норми, які стають частиною його особистості і на підсвідомому рівні спрямовують його поведінку. Вся інформація, що стосується диференційованої поведінки, відображається в свідомості людини у вигляді гендерних схем [8].

В літературі процеси гендерної соціалізації вивчаються як в теоріях, що є розробленими на основі психоаналізу, необіхевіоризму, когнітивізму (теорії соціального наслідання, моделювання, статевої типізації, когнітивного розвитку), так і в концепціях, що спеціально створені з метою трактування механізмів гендерної соціалізації (теорія нової психології статі; теорія гендерної схеми) [7].

При цьому представники названих теорій по-різному визначають механізми гендерної соціалізації, статевої ролі особистісні характеристики, фактори гендерного розвитку дитини.

Відзначено, що гендерна соціалізація здійснюється завдяки таким факторам, як: а) диференціальне підсилення, коли прийнятна гендерно-рольова поведінка заохочується, а неприйнятна – карається соціальним несхваленням; б) диференціальне наслідання, коли людина обирає статевої ролі моделі в значимих для нього групах – в сім'ї, серед однолітків, в школі і т.д. і починає наслідувати прийняту там поведінку [7; 9]. Як правило, суспільство, що формує гендерну роль і ідентичність, у вихованні чітко орієнтується на стандарти фемінності і маскуліності, при цьому воно більш терпимо ставиться до маскуліної поведінки дівчинки, але засуджує фемінінну поведінку хлопчика.

Одним із основних питань в області соціалізації статі є питання про психологічні механізми цього процесу. В рамках різних теорій виділяють наступні психологічні механізми гендерної соціалізації: процес ідентифікації (психоаналітична теорія); соціальні підкріплення (теорія соціального наслідання і статевої типізації); усвідомлення, розуміння статевої соціальної ролі (теорія

когнітивного розвитку); соціальні очікування (нова психологія статі); гендерні схеми (теорія гендерної схеми).

Інші автори до основних механізмів соціалізації також відносять: наслідування, навіювання, переконання, конформність та ідентифікація [6]. В процесі ранньої гендерної соціалізації найбільш сильними механізмами є наслідування та ідентифікація з батьком своєї статі. Дівчата намагаються бути схожими на маму, хлопчики, відповідно, на тата. Надалі дитина може обрати для наслідування як реальну людину, так і кіногероя або героя книги.

Навіювання і переконання часто використовуються батьками як способи дії на дитину. Навіювання впливає на емоційну сферу. Батьки часто нав'язують дитині гендерно-типові моделі поведінки, не апелюючи до логіки. Вони просто вибудовують систему заборон. Наприклад, слова батьків «будь акуратною, ти ж дівчинка» не що інше, як навіювання, тому що немає ніякого логічного доводу, чому дівчинка має бути акуратною, а хлопчик ні. Переконання, навпаки, апелює до логіки. «Допоможи мамі, – говорять дівчинці, – ти повинна вчитися готувати для того, щоб бути хорошою господинею, коли у тебе буде своя сім'я». В цьому випадку як даність подається думка, що саме жінка повинна вести господарство, і дівчинку переконують в тому, що вона повинна вчитися бути справжньою жінкою.

Конформність як механізм гендерної соціалізації більш властива дорослим, ніж дітям. Дорослі люди часто (інколи неусвідомлено) підстроюються під загальноприйнятні гендерні норми. Так, наприклад, чоловіки носять коротку зачіску не тому, що вона їм пасує або подобається, а тому, що так прийнято, саме так повинен виглядати чоловік. Жінки виконують велику частину домашньої роботи знову ж таки тому, що так прийнято в суспільстві і вважається, що жінка має бути хорошою господинею.

Виділяють дві форми гендерної соціалізації: 1) адаптивна (зовнішнє пристосування до існуючих гендерних відносин, норм і ролей); 2) інтеріоризація (внутрішнє засвоєння чоловічих і жіночих ролей, гендерних відносин і цінностей) [2].

Зміст адаптивної форми соціалізації можна виразити наступним чином. Індивід лише ззовні підкоряється гендерним нормам і очікуванням, тоді як внутрішньо він може їх не розділяти і не приймати. Він приводить свою поведінку у відповідність з ними, щоб уникнути покарання і отримати схвалення. Інтеріоризація — це внутрішнє схвалення чоловічих або жіночих ролей, гендерних відносин і цінностей та дотримання їх в практиці повсякденного життя. Під дією інформаційного тиску, тобто інформації про гендерні норми і ролі, що постійно надається людині, індивід не лише підкоряється цим нормам, але і беззастережно вірить в них. Як правило, інтеріоризовані стереотипи, норми і моделі поведінки меншою мірою піддаються трансформації, навіть при зіткненні з інформацією, що їх заперечує [8].

Процес гендерної соціалізації, в результаті якої народжується гендерна ідентичність, дослідники представляють як триступінчастий процес, пов'язаний з дозріванням особистості. Він включає три стадії :

1. Ідентифікація, що досягається до 3 років («усвідомлення статевої приналежності» або «гендерна ідентифікація»);
2. Компетентність в поведінці в 7–12 років («статева диференціація поведінки» або «соціалізація Я»);
3. Становлення первинної ідентичності, описаною Е. Еріксоном («переоцінка гендерної ідентичності» або «саморегуляція Я») [7].

Відзначено, що процес гендерної соціалізації починається з раннього дитинства, продовжується довгі роки і проходить декілька стадій. Дослідники виділяють первинну і вторинну гендерну соціалізацію [4]. Період первинної гендерної соціалізації охоплює декілька вікових стадій: від народження до початку навчання в школі і від початку навчання до соціальної зрілості. У відповідності з роллю провідної діяльності дитини, а також інституціями, які відіграють вирішальну роль у гендерній соціалізації, виділяють два важливих етапи в первинній гендерній соціалізації: по-перше, дитинство, в якому домінуючим інститутом є сім'я, а провідною діяльністю – гра, і, по-друге, підлітковий період, особливістю якого є те, що до сім'ї приєднується такий інститут, як школа, а провідною діяльністю стає спілкування з однолітками.

Вторинна гендерна соціалізація починається з періоду соціальної зрілості і продовжується все життя. Цей період теж має декілька стадій, які відповідають переходу від одного соціально-вікового статусу до іншого [4; 7].

В ході гендерної соціалізації відбувається становлення гендерної ідентичності під впливом розвитку біологічних передумов, закономірностей статевої диференціації. Серед її найважливіших елементів виділяють особистісні та гендерні характеристики батьків, у тому числі їх гендерна ідентичність і рольові моделі, стать дитини, уявлення батьків про те, якою має бути дитина даної статі, особливості інститутів соціалізації. Як було відзначено вище, гендерна соціалізація починається буквально з моменту народження дитини, хоча очікування народження дитини певної статі також передбачає певне ставлення до неї батьків.

В передачі дітям статево-рольових якостей надзвичайно велика роль стереотипів, сформованих в суспільстві і культурі, щодо чоловіків і жінок.

Як відзначає П.П. Горностай, процеси гендерно-рольової соціалізації чоловіків і жінок мають багато відмінностей. Для жінки, згідно з історично сформованими патріархальними стереотипами, які, попри суспільний прогрес, ще трапляються, переважає орієнтація на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства тощо. Для чоловіка, згідно з тими ж стереотипами, нормативно бажаною є більша активність поза межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність [5].

Джерела, що передають інформацію про гендерну роль дошкільникам, обмежені спостереженням дітей за різними формами поведінки оточуючих, використанням іграшок, ігор, читанням дитячих книжок, переглядом телепередач. Вже на цьому етапі дослідники (Л.В. Поп, Р. Келлі та ін.), відзначають асиметрію джерел гендерної інформації на користь маскулітних тенденцій. Зокрема, аналіз дитячої літератури показує, що: а) чоловіки зображуються в них набагато частіше, ніж жінки; б) більшість чоловіків представлені такими, що діють активно; в) дорослі жінки – виступають в ролі матері або дружини, а чоловіки зайняті найрізноманітнішими справами в різних професіях. У сучасних дитячих телепередачах також домінують чоловічі персонажі [3].

У шкільні роки джерела, що транслюють гендерні стереотипи, доповнюються уявленнями вчителів про гендерну роль, інформацією, що міститься в шкільних підручниках, книгах, телевізійній і рекламній продукції. Ігри хлопчиків стають все більш конкурентними, а спокійні хлопчики, що уникають суперництва стають мішенню для кепкування. Сльози і нарікання дівчаток, їх безпорадність не викликають негативного ставлення до них. Процес навчання базується на гендерних стереотипах, вітчизняна педагогіка наскрізь «фемінінна» і страждає відсутністю прикладів чоловічої поведінки. У підлітковому віці орієнтація на виконання тієї або іншої статевої ролі стає реальністю, а вимоги до дітей щодо виконання ними соціальних норм зростають. І хлопчики, і дівчатка переживають певні труднощі при входженні в доросле суспільство, тобто процес становлення особистісної ідентичності взаємозв'язаний зі становленням гендерної ідентичності.

Ш. Берн до основних агентів гендерної соціалізації відносить наступні соціальні групи і контексти: сім'я, однолітки, інститут освіти, ЗМІ, робота, клуби за інтересами, церква. До позасімейних джерел гендерної соціалізації також відносяться дитяча література та іграшки [2].

Аналіз впливу різних інститутів соціалізації на процес формування гендерної ідентичності особистості свідчить про те, що чоловіки і жінки зростають в диференційованих за статевою ознакою психологічних контекстах, що не сприяє їх повноцінному особистісному розвитку (недостатність самореалізації жінок в професійній сфері, а чоловіків – в сімейній) [7].

Психологи Н. К. Радіна і Е. Ю. Терешенкова звертають увагу на те, що зміст гендерної соціалізації може розглядатися як біполярний конструкт, на одному полюсі якого знаходиться «традиційна (патріархальна) соціалізація», а на іншому – «сучасна (альтернативна) соціалізація». Традиційна соціалізація передбачає жорстку гендерну диференціацію чоловічого і жіночого, ієрархічно складені статуси чоловіків і жінок. Ця модель соціалізації має давню історію, що дозволяє їй бути досить поширеною і сьогодні. Сучасна соціалізація, навпаки, передбачає відсутність гендерної диференціації і поляризації. Полярні варіанти соціалізації

зустрічаються рідко, проте загалом в суспільстві існує прагнення до традиційної соціалізації [10].

В межах традиційної соціалізації в суспільстві має місце схвалення гендерно-типізованих форм поведінки і осуд гендерно-нетипових. Таким чином, прагнення до заохочення підштовхує людину до реалізації поведінки, яка відповідає біологічній статі. Якщо очікувана поведінка, що реалізується, не відповідає внутрішнім потребам індивіда, то виникає гендерно-рольовий конфлікт. Так, від жінки чекають реалізації в ролі матері. Якщо ж жінка не прагне бути матір'ю, вона відчуває осуд з боку суспільства і в неї виникають почуття провини, сором, внутрішні чи зовнішні рольові конфлікти [9]. Щоб уникнути неприємних переживань, людина прагне задовольнити суспільні очікування, засвоюючи більш-менш адекватні суспільним вимогам форми гендерно-рольової поведінки [5].

Висновки. Отже, як відзначається дослідниками, проблема гендерної соціалізації є однією з найважливіших і актуальних проблем психології, а також – міждисциплінарною проблемою, інтерес науковців до якої зростає. Гендерна соціалізація вивчається дослідниками як багатоаспектне явище, що здійснюється через інтеріоризацію відповідних статі настанов, норм, правил поведінки, зумовлюється соціальним контекстом, гендерними стереотипами, традиціями, символікою; а також визначається як система кроків з набуття та збагачення гендерної ідентичності.

На кожному віковому етапі в ході становлення гендерної ідентичності вирішальними стають різні соціально-психологічні чинники соціалізації, вплив яких не завжди є позитивним. Так, проблеми гендерного розвитку взагалі та суперечності гендерної соціалізації, зокрема, є причиною багатьох гендерних дисгармоній та рольових конфліктів. Зокрема, суспільні стереотипи стосовно жіночих і чоловічих гендерних ролей впливають на гендерний розвиток особистості, накладаючи багато обмежень на її самореалізацію. Розуміння закономірностей цього процесу допоможе знайти способи його оптимізації та уникнути численних проблем і суперечностей на шляху до гармонійного розвитку особистості. Тому предметом нашого подальшого дослідження є аналіз впливу соціально-психологічних чинників на процес

формування гендерної ідентичності особистості та психолого-педагогічних умов розвитку її компонентів.

Список використаних джерел

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Галина Михайловна Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 364 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Шон Берн. — СПб.: Прайм ЕВРОЗНАК, 2001. — 320 с.
3. Введение в гендерные исследования: Учеб. пособие / Под общ. ред. И.В. Костиковой. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 255 с.
4. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія / Тамара Василівна Говорун, Оксана Михайлівна Кікінежді. – К. : Либідь, 2004. – 308 с.
5. Горностай П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / В. П. Агеєва, В. В. Близнюк, І. О. Головашенко та ін. // Основи теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004. – С. 132 – 157.
6. Гусева Ю.Е. Гендерная социализация // Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.С. Клещиной. – СПб.: Питер, 2003. С.85 – 90.
7. Клещина И.С. Гендерная социализация: Учебное пособие / Ирина Сергеевна Клещина. – СПб. 1998. – 77 с.
8. Козлов В.В. Гендерная психология: Ученик для вузов / Владимир Васильевич Козлов, Наталья Александрова Шухова . – Речь. 2010. – 270 с.
9. Малкина-Пых И.Г. Гендерная терапия (Справочник практического психолога) / Ирина Германовна Малкина-Пых.– М.: «Эксмо», 2006. – 928 стр
10. Радина Н. К. Возрастные и социокультурные аспекты гендерной социализации подростков / Надежда Константиновна Радина, Екатерина Юрьевна Терешенкова // Вопросы психологии. 2006. № 5. С. 49 – 59.